

Češka, Josef

Závěrečná úvaha

In: Češka, Josef. *Diferenciace otroků v Itálii v prvních dvou stoletích principátu*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, pp. 102-107

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119068>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZÁVĚREČNÁ ÚVAHA

O Římanech se často píše, že byli přísní, ba až krutí. A vskutku nalezneme i u Cicerona, jehož lidskost se nezdá vynášet, výrok, že mají páni užít vůči otrokům bezohledných opatření, nemohou-li být otroci jinak ovládnuti.¹⁾ Avšak velká povstání otroků na Sicílii, a zvláště povstání Spartacovo, které propuklo přímo v Itálii, uvedlo Římanům na paměť, že jsou otroci, s kterými se nelidsky zachází, příliš velkým nebezpečím pro celou tehdejší společnost. „Kolik otroků, tolik nepřátel,“ říkalo jedno tehdejší přísloví,²⁾ a bylo snahou vedoucích politických činitelů, aby si otroci nemohli uvědomit svou sílu.³⁾ Šlo především o to, aby se mohlo práce otroků využívat stejně dobře jako práce tažného dobytka, ale aby nebylo — pokud možná — nutno pohánět otroky jen násilím.

„S otroky nakládat mírně je chvalitebné,“ píše filosof Seneca. „Jde-li o otroka, je třeba uvažovat, nikoli co by asi mohl beztrestně vytrpět, nýbrž co tobě dovoluje přirozená slušnost a dobrota.“⁴⁾ Jestliže začali za principátu zacházet Římané s otroky vlídněji ve větším měřítku, bylo to, abych ještě jednou citoval Senecova slova, motivováno hlavně tím, že „býti předmětem strachu je nebezpečné jak doma, tak na veřejnosti, jak u otroků, tak u svobodných lidí. Každý má dosti sil, aby uškodil.“⁵⁾ Podle Epikura totiž nemírný hněv plodí šílenství. „Jak je to pravdivé,“ dodává k tomu citátu Seneca, „zvíší nutně, až budeš mít jak otroka, tak nepřitele.“⁶⁾

Cassius Dio vypráví,⁷⁾ že byl římský jezdec Vedius Pollio znám svými drahými rybami — murénami, jež byly krmeny lidským masem. Za nejmenší přestupek bývali jeho otroci odsuzováni k trestu smrti a předhazováni murénám. Jednou byl u Vedia Polliona na hostině Augustus, a otrok, roznášející víno, rozbil drahý skleněný pohár. Pollio se rozčilil, a otrok věda, co mu hrozí, padl na kolena před Augustem. Tu Augustus požádal, aby byly přineseny ostatní poháry téže série, a všechny je poručil rozbít, maje snad za to, že nová ztráta, mnohem větší než prvá, přiměje Polliona, aby zapomněl na ztrátu předchozí, a aby tak otrok ušel trestu. Podle Maškinova mínění nepokládal

1) Cicero de off. II 24 sit sane adhibenda saevitia ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt.

2) Seneca, Epist. ad Luc. 47, 5 deinde eiusdem adrogantiae proverbium iactatur, totidem hostes esse quot servos; srov. Festus s. v. Quot servi, p. 314 Lindsay: quot servi tot hostes in proverbio est.

3) Seneca de clem. I 24, 1 Dicta est aliquando in senatu sententia, ut servos a liberis cultus distingueret; deinde adparuit, quantum periculum immineret, si servi nostri numerare nos coepissent.

4) Seneca de clem. I 18, 1.

5) Seneca, Epist. ad Luc. 105, 4.

6) Ibid. 18, 14.

7) Cass. Dio LIV 23; srov. též Seneca de clem. I 18, 2.

ještě Augustus za možné vystoupit přímo jako ochránce otroka, neboť to by znamenalo porušit pánovu pravomoc.⁸⁾

Avšak záhy začala i státní moc libovůli majitelů otroků omezovat. Již roku 19 n. l. bylo zákonem Petroniovým zapovězeno pánům určovat otroky *ad bestias depugnandas*.⁹⁾ R. 97 zakázalo *senatus consultum* již po druhé kastraci otroků, a *patres familias*, kteří se proti tomu zákazu prohřešili, byli trestáni konfiskací poloviny majetku.¹⁰⁾ Císař Hadrianus zakázal pánům trestat otroky smrtí; jestliže se některý otrok vážně provinil, musil být odevzdán k potrestání soudcům. Hadrianus také nedovoloval prodej otroků lanistovi a otrokyň kuplíři bez udání důvodu.¹¹⁾ Podle konstituce Antonina Pia mohl být pán, který nakládal se svými otroky nelidsky, donucen státní mocí, aby tyto otroky prodal.¹²⁾

Mírnější poměr k otrokům za principátu nesmíme sice podceňovat, ale nesmíme jej ani přeceňovat. V prvních dvou stoletích naší éry se sice zdá, jako by se třídní boj zmírnil, neboť nedošlo k žádnému většímu povstání, ale J. M. Štajermanová zastává názor, že se v té době třídní napětí mezi otroky a třídou otrokářskou proti dřívějším dobám naopak přiostrilo. Štajermanová se přitom opírá hlavně o to, že se Cicero ve svých spisech zmiňuje o otrocích jen málokdy, kdežto Seneca jim věnuje mnoho pozornosti.¹³⁾ Tato argumentace se mi ovšem nezdá průkazná, třebaš nechci význam třídního boje v té době zlehčovat. Seneca byl stoik a ve svých dílech mnohdy jen reprodukuje staré myšlenky; stoický názor o rovnosti všech lidí podle přirozenosti vedl ostatně již v hellenistické době k závěru, že jsou otroci stejní lidé jako svobodní občané.¹⁴⁾

Podle rozšířeného názoru působila na zmírnění těžkého osudu otrocké třídy velmi značně právě stoická filosofie. Podle Senecova učení je přátelské zacházení s otroky znakem rozumnosti a vzdělání. Otroci jsou také lidé, jsou to přátelé níže postavení.¹⁵⁾ „Ačkoli je vůči otroku vše dovoleno, přece je něco, o čem obecné právo týkající se živých bytostí zakazuje, aby bylo dovoleno vůči člověku.“¹⁶⁾ Také Dion Chrysostomos uvažoval o otroctví;¹⁷⁾ přitom mu ovšem šlo hlavně o přesnou definici svobody a otroctví. Svoboda i otroctví jsou závislé na charakteru. Ten, kdo ovládá svou vůli, je svoboden, ten, kdo neumí krotit své vášně, je otrokem. Podobné stanovisko zastávají také Plutarchos a Epiktetos.

⁸⁾ N. A. Maškin, Principat Avgusta, str. 411.

⁹⁾ Dig. XLVIII 8, 11.

¹⁰⁾ Dig. XLVIII 8, 6 Is, qui servum castrandum tradiderit, pro parte dimidia bonorum multatur ex senatus consulto, quod Neratio Prisco et Annio Vero consulibus factum est. — Podle nových zlomků ostijských fastů se nyní klade konsulát L. Neratia Prisca a M. Annia Vera do roku 97 n. l., tj. do doby, kdy vládl Nerva (A. Degrassi, I fasti consolari, str. 288, a L. Vidman, Fasti Ostienses, str. 17 a 50 n.). Jde tedy aspoň o druhý zákaz, neboť jiné literární prameny připomínají zákaz kastrace již za vlády Domitianovy (srov. můj článek ve SPFFBU, E 2, str. 125—128).

¹¹⁾ SHA, Hadr. 18, 7 n.

¹²⁾ Gaius, Inst. I 53.

¹³⁾ J. M. Štajerman, VDI, 1953, č. 2, str. 68. Totéž stanovisko zastávala tato badatelka ve své přednášce, nazvané Krizis Římskoj imperii, na mezinárodní konferenci, kterou pořádala ČSAV r. 1957 v Liblicích.

¹⁴⁾ Uznávají to ostatně i sovětsí vědci: srov. např. Alexandrov—Bychovskij—Judin—Mitin, Dějiny filosofie, I, Praha 1950, str. 316.

¹⁵⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 47, 1.

¹⁶⁾ Seneca de clem. I 18, 2.

¹⁷⁾ Dion Chrysostom. Orat 14. 15.

V novověké literatuře se zkoumala také otázka, zda mělo na zmírnění těžkého života otroků nějaký vliv náboženství, a došlo se k závěru, že se s výjimkou essénů, tj. jedné nevelké a před světem uzavřené židovské sekty,¹⁸⁾ nezpečovala žádná náboženská organizace v antickém světě uznávat otroctví. Rané křesťanství sice pomáhalo podrývat základy otrokářského společenského systému,¹⁹⁾ ale vcelku přijali i první křesťané otroctví stejně, jako přijali římské panství a životní podmínky své doby vůbec. Bylo by arci možné citovat věty z Nového zákona, ve kterých se apeluje na křesťanské *patres familias*, aby zacházeli se svými otroky lidsky;²⁰⁾ to jsou ideály, kterých bylo nepochybně tu a tam dosaženo, ale konkrétních údajů v pramenech nemáme, třebaž to můžeme u chudších křesťanů předpokládat z těch důvodů, které jsem již uvedl o vztahu málo zámožných lidí ke svým otrokům. Přitom nelze popřít, že měla často na denní styk pána-křesťana a otroka-křesťana před IV. stoletím nemalý vliv jejich společná víra.

Mluvíme-li o jakémsi zlepšení v životních podmínkách otroků v císařské době, týká se to hlavně západní poloviny říše, zejména Itálie. Ve východních oblastech římské říše se žilo otrokům vždy poměrně lépe než v Itálii II. a I. stol. př. n. l.²¹⁾ V Itálii za té doby dosáhl otrokářský řád vůbec svého vrcholu, takže tamější změny v životních podmínkách otroků za principátu nesmíme vysvětlovat jen tím, že si Římané začali ve větší míře uvědomovat, že otroci jsou také lidé, nýbrž vedly je k tomu většinou hospodářské pohnutky. Nový názor na otroky a zákony vydané v jejich prospěch jsou totiž jen jedním z příznaků počínající krize otrokářského řádu,²²⁾ a původci těch zákonů nebyli vedeni jen humanitou. Ty zákony odpíraly totiž pánovi *ius vitae necisque* nad jeho otrokem jen více méně teoreticky, neboť ani ve IV. stol. n. l. nemohl být ještě pán pohnán před soud pro vraždu svého otroka, jestliže otrok zemřel po „pouhém“ tělesném potrestání anebo následkem domácího věznění. Roku 319 n. l. bylo proto přímo ustanoveno, že může být pán stíhán pro vraždu jen tehdy, když zabil svého otroka úmyslně, a to kyjem, kamenem, zbraní, jedem nebo jiným způsobem, např. když ho předhodil šelmám nebo když spálil jeho údy ohněm.²³⁾ Tedy i zde zůstalo zákonodárství pouze na poloviční cestě, neboť po otrokově smrti bylo jistě nesnadné dokázat, zda byl ubit důtkami nebo kyjem.²⁴⁾

Avšak vraťme se ještě k zákonům, které zlepšovaly za principátu právní podmínky otroků. Sovětští historikové zdůrazňují, že tu jde vlastně jen o ústupek, který si otroci vybojovali neustálým, třebaž málo nápadným třídním bojem.²⁵⁾ Ačkoli šlo o ústupek poměrně jen malý, přece ten ústupek podrýval základy otrokářského způsobu výroby. *Pater familias* byl omezen ve své pravomoci vůči otrocké čeledi, a to přímo státem; byly tedy ty zákony zaměřeny

¹⁸⁾ Ioseph. Flav. *Antiq. Iud.* XVIII 21.

¹⁹⁾ L. Varcl, O vývoji některých forem společenského vědomí v době císařské (přednáška na mezinárodní konferenci CSAV v Liblicích r. 1957). — Srov. též J. M. Štajer man, *Eos*, XLVIII, 1956, 1, str. 521.

²⁰⁾ *Novum test.*, Paul. ad Colos. 4, 1.

²¹⁾ W. L. Westermann, *PWRE*, suppl. VI, sl. 1018 nn., 1047.

²²⁾ N. A. Maškin, *Istorija drevnego Rima*, str. 499; čes. překl., 2. vyd., str. 492.

²³⁾ *Codex Iust.* IX 14.

²⁴⁾ P. Oliva, *Sborník historický*, III, str. 53.

²⁵⁾ J. M. Štajer man, *VDI*, 1953, č. 2, str. 68, *Krizis rabovladel'českogo stroja*, str. 80 n.; srov. též *Vsemirnaja istorija*, II, str. 646 n.

ve skutečnosti proti němu, třebaš šlo o to, aby se našel prostředek k lepší organizaci otrokářského státu a k zajištění větší bezpečnosti.²⁶⁾

Zasahování státu do pravomoci římského hospodáře (*pater familias*) pod-
rývalo arci samé základy otrokářské společnosti, ale samo bylo podmíněno
prvními vážnými příznaky krize otrokářského řádu.

Obecně se uznává, že může otrokářský řád vzrůstat jenom do šířky, třebaš
se během doby dospívalo ke stále promyšlenější organizaci v otrokářské vý-
robě. Římská expanse je toho jasným dokladem. To, že si Římané podmanili
západní území s obyvatelstvem, které stálo v té době na nižším stupni civili-
sace, můžeme ve třídní společnosti pokládat za zákonité. Ale stejně zákonitá
byla římská expanse na Východ, ačkoli stály tamější hellenistické státy na
úrovni vyšší než republikánský Řím. Síla hellenistických monarchií tehdy
totiž už ochabovala, a to uvnitř i navenek, což se mimo jiné projevilo ztrátou
jejich východních oblastí. Z hlediska celkového vývoje otrokářského řádu
bylo třeba tamější formaci nějak omladit, a to se stalo sjednocením celého
Středomoří; přitom však centrem nebyly už hellenistické oblasti, nýbrž Itálie.

Nejvíce vzrostla římská říše v posledním století republiky a ještě za vlády
Augustovy (r. 30 př. n. l. až 14 n. l.) došlo k podstatnému jejímu zvětšení,
ale již Augustus ve své politické závěti doporučoval, aby jeho nástupci římské
hranice již dále neposunovali. Augustus totiž přitom asi také postřehl, že by
byly další výboje, provázené zvětšováním počtu otroků v římské říši, nanejvýš
riskantní pro samu podstatu imperia. Zákonitě by bylo musilo docházet k po-
vstáním podobným, jako bylo povstání Spartacovo, a Řím by tomuto ne-
bezpečí nebyl mohl dlouho čelit. Proto se Augustus jal organisovat svůj stát
na pevnějším základě, vyjádřeným heslem *pax Romana*, a hlavní pozornost
zaměřil na pacifikování všech provincií, na něž se Římané až do jeho doby
dívali jen jako na kořist „senátu a národa římského“. V Augustově politice
pokračovali i jeho nástupci, a jim se podařilo smelit římskou říši tak, jak
tomu v otrokářských velmocech nikdy předtím nebylo. Byl to tedy nový
krok v dalším vývoji otrokářského řádu, a ten měl zejména v I. stol. n. l.,
tj. za vlády rodu julsko-klaudijského a za Flaviovců, značné úspěchy. Prin-
cipát totiž pomohl zajistit svou lepší organizací říše na několik století jednotu
antického světa, a tato jednota dala nové podmínky dalšímu hospodářskému
vývoji; ale antický otrokářský řád nabyl přitom takových forem, že se nemohl
samostatně dále vyvíjet, a jen působení vnějších i vnitřních primitivnějších
prvků ho mohlo vyvést ze slepé uličky, a tak usměrnit vývoj společnosti na
cestu, která přes přechodný kulturní úpadek udávala směr dalšího zákonitého
vývoje.

Starší Římané měli otrokářský řád od svých nejstarších dějin, ale dlouho
nikdo z nich nevladl mnoho otroků. Podle názoru antických autorů se
uznává i dnes, že nemohlo v dávných dobách při jednoduchém způsobu ži-
vota vzniknout ani ostré sociální, ani ostré právní rozlišení mezi svobodnými
a nesvobodnými lidmi, neboť svobodní lidé i otroci pracovali vedle sebe při
polních pracích. Otroky se sice stávali hlavně váleční zajatci, ale protože to
byli v dávných dobách namnoze lidé téže národnosti jako starí Římané, ne-
bývalo mezi pánem a jeho otrokem žádné veliké přehrady.²⁷⁾ Během doby se
se vzrůstem moci Říma vyvíjel také otrokářský řád, a když ve II. stol. př. n. l.

²⁶⁾ Srov. M. J. Sjuzjumov, VDI, 1955, č. 1, str. 57.

²⁷⁾ Srov. C. W. Westrup, Some Notes on the Roman Slave, str. 25.

ovládli Římané celé Středomoří, bylo do Itálie dopraveno tolik zotročených cizinců, že se v té době mohl otrok většinou poznat už podle jazyka. Tehdy také došlo k největšímu a nejkrutějšímu vykořisťování otroků, které podnítilo největší jejich povstání, sledující ovšem v podstatě cíl nikoli protitrokářský, nýbrž protirímský. K celkovému těsnějšímu vztahu svobodných lidí k otrokům došlo znovu až za principátu, kdy nabývali mezi otroky převahy *vernae*.

V historické literatuře se často připomínají slova Tib. Graccha, že má divá zvěr, zdržující se v Itálii, doupata, kdežto lidé, kteří bojují a umírají pro Itálii, nemají zhola nic. Jejich rodiny nemají ani příbytku, a lživé jsou projevy vojevůdců, když je vybízejí, aby chránili své hroby, neboť jejich předkové si nemohli zbudovat náhrobek, a oni sami bojují a umírají za cizí bohatství a zvlí.²⁸⁾ Drobní italští rolníci od II. stol. př. n. l. rychle chudli a těžce nesli, že na jejich polích pracují cizí otroci. Ve veřejných projevech kladli také mluvčí římského lidu řečnické otázky toho druhu, zda není vždy občan lepší než otrok a voják užitečnější než nevoják.²⁹⁾ V té době asi drobní italští lidé neměli k masám cizích otroků těsnějšího vztahu, ba mohli v nich dokonce vidět činitele, který jim znemožňuje existenci. Proto je anachronismem, zdůrazňuje-li se příliš svazek svobodného italského rolnictva s otroky za Spartacova povstání.³⁰⁾ Když se však během doby poznaly ekonomické nedostatky ryze otrokářského hospodaření, a když se začali uplatňovat ve větší míře svobodní lidé jako námezdní dělníci a pachtýři, měnil se postupně jejich vztah k otrokům. Svobodní lidé s nimi pracovali a byli s nimi organisováni v týchž kolegiích, a tak se v Itálii za principátu stále více uplatňovalo těsnější soužití občanských vrstev s otrockou třídou. Rovněž tuhá organisace otrokářských velkostatků a velkých dílen pozbývala některých svých rysů, ukřutnost pánů a dozorců se stávala nápadnější, pobuřovala veřejné mínění, a to nepřímou přispělo k vydání některých zákonů ve prospěch otroků.

Někdy se hledají příčiny mírnějšího nakládání s otroky za principátu v jakési osvícenosti nebo prozíravosti císařů a jejich rádců,³¹⁾ jindy se dokonce uznává praktický smysl Římanů a jejich přirozená lidskost vůči otrokům.³²⁾ Přitom se však zapomíná — anebo se o tom aspoň nepíše —, že mohli být zámožní Římané mírnější ke své čeledi teprve tehdy, když upustili od v y h r a n ě n ě h o otrokářského způsobu výroby, když v hospodářském životě měly zase větší úlohu drobné ekonomické jednotky, třebaš šlo o nájemce.

Drobní Římané měli sice také otroky, ale je pravděpodobné, že se vztah chudých lidí k otrokům nikdy valně nelišil od toho starého vztahu, o kterém píší často římstí autoři. A tu se domnívám, že tento vztah nemálo reguloval římské nazírání na otroky v době principátu. Seneca píše, že si lidé ukazují po celém městě na ukřutné pány, a že ti páni jsou předmětem nenávisti a opovržení.³³⁾ Kteří to mohli být lidé a jaké pány mohli odsuzovat? Jistě jen

²⁸⁾ Plutarch. Tib. Gracch. 9.

²⁹⁾ Appian. Bella civ. I 11, 44 ἐνστάσης δὲ (sc. Gracchus) τῆς χειροτονίας πολλὰ μὲν ἄλλα προεῖπεν ἐπαγωγὰ καὶ μακρὰ, διηρώτα δ' ἐπ' ἐκείνους, εἰ δίκαιον τὰ κοινὰ κοινῆ διανέμεσθαι καὶ εἰ γνησιώτερος αἰεὶ θεράπωντος ὁ πολίτης καὶ χρησιμώτερος ὁ στρατιώτης ἀτολέμου καὶ τοῖς δημοσίοις εὐνοώτερος ὁ κοινοῦς.

³⁰⁾ J. Burian, LF, V (LXXX), 1957, str. 197—203; srov. též S. L. Utčenko v předmluvě ke knížce A. V. Mišulina, Spartak, str. 8 n. (čes. překl. str. 11 n.).

³¹⁾ Např. L. Homo, Histoire générale — Histoire romaine, III, str. 540.

³²⁾ Srov. J. Carcopino, La vie quotidienne à Rome, str. 76 n.

³³⁾ Seneca de clem. I 18, 3 quemadmodum domini crudeles tota civitate conmonstrantur invisique et detestabiles sunt, ita regum et iniuria latius patet et infamia atque odium saeculis traditur.

prosti lidé mohli nenávidět kruté pány, bezpochyby boháče, a přitom bezohledné zacházení s otroky nemohlo být — mělo-li vzrušit veřejné mínění — příliš časté, nemohlo tu tedy již běžet o nějaký docela obvyklý jev.

Nebylo by ovšem správné, kdybychom význam veřejného mínění v antickém světě přeceňovali, ale i ono působilo vedle jiných činitelů nemálo na zmírnění v životních podmínkách otroků, ke kterému za principátu došlo.³⁴⁾ Kořeny tohoto veřejného mínění musíme ovšem hledat nikoli jen v působení spisů římských moralistů a satiriků,³⁵⁾ nýbrž v samé tehdejší společnosti a v jejich změnách. Vždyť chudé vrstvy římského obyvatelstva byly pod nejnějším vlivem filosofie a literatury,³⁶⁾ a přesto se právě u nich udržoval starý a lidštější poměr k otrokům; a kdož ví, neměl-li tento lidštější poměr k otrokům sám vliv dokonce i na představu, že se v dávných dobách, kdy v mladé římské republice převládali drobní rolníci, zacházelo s otroky všeobecně lépe než v dobách plně historických.

Avšak je možno hodnotit tento těsnější vztah svobodných lidí a otroků vždy jako progresivní? Římané měli velmi promyšlený organizační systém, jak udržet v celistvosti velkou svou říši, a stalo se tu příslovečným jejich heslo *divide et impera*. Tato zásada se uplatňovala důsledně v diferenciaci otroků a byla také jedním z rozhodujících činitelů, které oslabovaly svornost otroků v jejich třídním boji proti otrokářské společenské třídě. Všude tam, kde existovala početná *familia*, snažili se totiž *patres familias* dvěma způsoby udržet svou otrockou čeleď v poslušnosti: trestali přísně každý přestupek proti kázní a odměňovali projevy náklonnosti a horlivosti jednotlivých otroků. Tím rozbíjeli jednotu otrockých řad. Někdy se docela vytvořila i těsná pouta mezi vznešenými Římany a jejich propuštěnci, tj. někdejšími oblíbenými otroky, ale uznáváme-li, že pravidlem byl spíše těsný poměr otroků k Římanům málo zámožným, musíme také uznat, že ten poměr v lecčems otupoval třídní boj v otrokářské společnosti. A tak sama existence chudých majitelů otroků byla dlouho prvkem otrokářský řád spíše upevňujícím než rozrušujícím, ačkoli se drobní majitelé otroků stavěli vždy proti jeho nejvyššímu stupni. Společná práce chudých *patres familias* a otroků a jakési přátelství, které nabývalo zpravidla v poměru těch *patres familias* vůči otrokům vrchu, vedlo totiž často k tomu, že se otroci se svým osudem spíše smířovali. Teprve když se postavení kolonů velmi přiblížilo k postavení otroků, byl společný postup těchto dvou společenských tříd proti společným vykořisťovatelům jednou z hlavních příčin konečného pádu otrokářského řádu i římské říše.

³⁴⁾ Srov. můj článek ve SPFFBU, E 3, str. 140—142.

³⁵⁾ Srov. W. Soltau, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XI, 1908, str. 344.

³⁶⁾ J. M. Štajermanová (*Eos*, XLVIII, 1956, 1, str. 508 n.) klade velký důraz na to, jaké obliby došly mezi římským pracujícím lidem bajky a sentence, a to zejména toho druhu, jako je bajka o včelách a trubcích (*P.h.a.e.d.r.* III 13).